

DEMOKRASİ TARİHİMİZDE
“İTTİHÂD VE TERAĞKI”Lİ YILLAR

Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in
Penceresinden

Hüseyin Özdemir

ÖTÜKEN

HÜSEYİN ÖZDEMİR; 1974 yılında İstanbul'un Kâğıthane ilçesinde doğdu. İlk ve Orta öğrenimini İstanbul'da tamamlayan yazar, yüksek öğrenimini de yine İstanbul'da, Marmara Üniversitesi Tarih Öğretmenliği bölümünde gerçekleştirmiştir. Yüksek lisansını 2015 yılında Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve İlişkileri Anabilim Dalı'nda "Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in Meşrûtiyet Düşüncesi" adlı tezi ile tamamlamıştır. 1998 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Afyon iline bağlı Döğler kasabasında başladığı öğretmenlik görevini, 2002 yılından beri İstanbul'un muhtelif okullarında sürdürmektedir.

Yazarın Diğer Eserleri:

Gölgeye Son Hitap (şiir), İver Yayınları, 2010.

“Aziz dostum,
dünya ve ahiret kardeşim Murat Yıldız'a...”

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
Giriş.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM BABANZÂDE İSMÂİL HAKKI

1.1. Ailesi	27
1.2. Eğitimi.....	31
1.3. Gazetecilik ve Siyasi Kariyeri.....	31
1.4. Eğitimci ve Yazar Kimliği	35

İKİNCİ BÖLÜM MEŞRÛTİYET SÜREÇ VE KURUMLARINA TOPLU BAKIŞ

2.1. Yeni Bir Toplumsal ve Siyasi Örgütlenme Arayışı: Meşrûtiyete Doğru	37
2.2. Hâkimiyet-i Milliye Kavramı ve Meşrûtiyete Giden Yol.....	45
2.3. Meşrûtiyet'in Meşrûtiyet Arayışı.....	53
2.4. II. Meşrûtiyeti Doğuran Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Süreç	60
2.5. II. Meşrûtiyet Dönemindeki Siyasal Gelişmeler	83
2.6. Siyâsi Partiler.....	107
2.7. Siyasi Muharebenin Ön Cephesi: Gazeteler	129
2.8. Meşrûtiyet Kurumları.....	135
2.8.1. Meclis-i Umûmî	135
2.8.2. Meclis-i Umûmî ve Denetim Mekanizmaları	150
2.9. Kanun-ı Esâsî	152
2.9.1. Padişahın Konumu	153
2.9.2. Yürütme.....	153
2.9.3. Yasama	154
2.9.4. Yargı	156
2.9.5. Kanun-ı Esâsî'de 1909 Ta'dilâtı	157

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BABANZÂDE İSMÂİL HAKKI'NIN TANİN YAZILARINDA MEŞRÛTİYET VE KURUMLARINA DAİR TEFEKKÜRÜ

3.1. Meşrûtiyetin İslami Dayanakları	163
3.2. İstibdâd-İnkılâp	167
3.3. Hâkimiyet-i Milliye ve Tezâhürü	175

3.4. Seçim ve Siyasi Partiler.....	181
3.5. Basın Özgürlüğü.....	197
3.6. Kamuoyunun Meşrûtiyetten Beklentileri.....	205
3.7. Çokuluslu Yapıda Demokrasiyi Sürdürmek	209
3.8. Yürütme	229
3.9. Yasama.....	262
3.10. Güçler Dengesi	315
3.11. Yargı.....	342
3.12. Memurlar ve Politika.....	350
3.13. Ordu ve Politika	355
3.14. Meclis-İ Mebûsân'da Fikir Akımları.....	362

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ/ 363

Meşrûtiyet'e İlişkin Kronoloji Cetveli	396
Kaynaklar.....	401
Dizin.....	411

ÖNSÖZ

ORTADOĞU belki de Hz. İbrahim'den beri tarihin nabzının attığı yerdir. Asırlar boyunca cihangir hükümdarların gözdesi olmasında, dini argümanlar en ön sırada yer almış; son iki asırda bu sebeplerin arasına enerji kaynaklarına hâkim olma arzusu da eklenmiştir. Politikadan sanata, eğitimden sosyolojiye hayatın hemen her sahası bu tarihi arka planda şekillenmiştir. Günümüzde de Ortadoğu dünyanın sıcak gündeminin parçası olma husûsiyetini sürdürmektedir. Bu özelliğinin de etkisiyle, gerek dünyada gerekse ülkemizde doğrudan bölge üzerinde bilimsel araştırma yapan birçok kurum kurulmuştur. Ülkemizde bu kurumlardan biri olan Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü'ne, bölgeye olan ilgimden dolayı 1998'de kaydımı yaptırdım. Çeşitli nedenlerden dolayı kesintiye uğrayan öğrenciliğime, yıllar sonra çıkarılan öğrenci affından faydalanarak 2011'de tekrar döndüm. Ders dönemim sona erdiğinde bir tez konusu belirlemede oldukça zorlanmakta idim ki imdadıma Prof. Dr. Zeke-riyya Kurşun hocam yetişti. Lisans eğitimimi Tarih Öğretmenliği bölümünde yapmış olmam hasebiyle sahip olduğum donanımın izin verdiği ölçüde bölge için temsil gücü yüksek bir isim hakkında biyografi çalışması yapabileceğimi söyledi ve böyle bir isim olarak da Babanzâde İsmail Hakkı'yı çalışmamın uygun olabileceğini belirtti. Zira Babanzâde İsmail Hakkı Ortadoğu'nun önemli unsurlarından Kürt kökenli bir aydınımızdı. Ayrıca 1908 Meclis-i Mebûsân'ında Bağdat, 1912'de ise Divâniye milletvekili olarak yer almıştı. Dahası Ortadoğu'nun şekillenmesinde doğruları ve yanlışları ile mühim bir yer tutan İttihâd ve Terakki Fırkası'na mensuptu ve İttihâdçı kabinelerden İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi'nde kısa bir süre de olsa Maarif Vekilliği yapmıştı. Hakkında bilgi veren kaynakların hepsinde -ki bu kaynaklar oldukça sınırlı bilgi vermektedir- İttihâd

ve Terakki'nin dış ve iç politikasına yön veren beyin takımından biri olduğu bilgisine yer verilmekteydi. Anayasa hukukçusu bir akademisyen olarak Kanun-ı Esâsî çalışmalarında fikirleri önemseniyordu. Gerek yazarlıkta gerekse basında güçlü bir kalemi vardı.

Yine bir başka kıymetli hocam Prof. Dr. İsmail Kara, konuyu biraz daha sınırlandırarak "Babanzâde İsmail Hakkı'nın meşrûtiyet düşüncesi" ni çalışmamı tavsiye etti. Danışman hocam olma lütfunda bulunan Doç. Dr. Yüksel Çelik ile Doç. Dr. Davut Hut hocalarımız da yardımlarını esirgemediler. Yaptıkları yönlendirmelerle kaynaklarımın olgunlaşmasına katkı sağladılar. Ancak İsmail Hakkı Bey'in velûd kalemi, bir yüksek lisans tezinin sınırlarını fazlasıyla aştığından tezin muhtevasını *Tanin* gazetesindeki yazılarla sınırladık. *Tanin* gazetesinin 1908-1914 arasındaki 1850 nüshasını tarayarak İsmail Hakkı Bey'in yaklaşık 650 kadar makalesini tespit ettim. Gazetelerin oldukça yıpranmış olması ve bazı isim bölümlerinin yırtılmış olması gibi sebeplerden dolayı az da olsa tespit edemediğimiz yazılar muhtemelen olmuştur. Tezimde, yarısından fazlası dış politika ile ilgili olan bu yazıların, doğrudan konuyla ilgili olan 110 tanesinden yararlandım.

Dört bölümden oluşan tezimin birinci bölümünde Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in biyografisine bir nebze de olsa ışık tutmaya çalıştım. Burada kıymetli araştırmacı Faysal Mayak'ın ve Davut Hut hocamızın iki makalesinden fazlasıyla yararlandığımı itiraf etmeliyim. Bununla birlikte İsmail Hakkı'nın kendi yazıları arasına sıkışmış küçük bilgilere de yer verdiğimi belirtmeliyim. Hakkında öne sürülen bazı iddialara yine yazılarından hareketle ilgili yerlerde açıklamalar getirdim.

Babanzâde İsmail Hakkı'nın fikir ve siyâsî tarihimiz içerisinde tuttuğu yeri kısmen de olsa belirleyebilmek için II. Meşrûtiyet dönemi olarak adlandırılan 1908-1918 arası süreci, kendisini doğuran süreçle birlikte anlamak bir zorunluluktur. O sebeple başta düşündüğümüzden biraz daha fazla yer tutmasına rağmen tezimin ikinci bölümünü "Meşrûtiyet Süreç ve Kurumlarına Toplu Bakış" a hasrettik. Batı'nın büyük meydan okuyuşu karşısında devleti yaşatacak taze bir soluk arayışı olarak, birbiri ardına denenen fikir akımları ve Birinci Nesil Jön Türklerin ya da daha doğru adıyla Yeni Osmanlıların mücadelesi, meşveret ve "hâkimiyet-i milliye" kavramlarına atfedilen önem, Meşrûtiyet kurumlarına dini meşrûtiyet arama çabası, II. Meşrûtiyet'i doğuran süreç, II. Meşrûtiyet döneminde yaşanan siyasal gelişmeler, siyâsî partiler ve onları destekleyen basın organ-

ları, Meşrûtiyet kurumlarından Meclis-i Umûmî ve Kanun-ı Esâsî bu bölümün alt başlıklarını oluşturdu.

Üçüncü bölümde, ikinci bölümdeki başlıklar paralelinde Babanzâde İsmail Hakkı'nın görüşlerini, geniş iktibâslar ve onlara eşlik eden yorumlarımızla resmetmeye çalıştık. Meşrûtiyet'in meşrûluğu, istibdâda mukabil inkılâp, seçim ve siyâsî partiler, basın özgürlüğü, kamuoyunun meşrûtiyetten beklentileri, çokuluslu yapıda demokrasiyi sürdürmenin zorluğu, yürütme, yasama ve bunlar arasındaki denge, yargı gibi demokratik bir devletin temel organları ve bunların Osmanlı Devleti'ndeki işleyişi, memurlar ve askerlerin demokrasideki yeri, fikir akımları gibi konuları da bu bölümde İsmail Hakkı Bey'in penceresinden değerlendirdik.

Dördüncü bölümde ise Babanzâde'nin üçüncü bölümde bahsettiğimiz görüşleri ile ilgili değerlendirmemize yer vermeye çalıştık. Aynı bir bölüm olmamakla birlikte kronolojik süreci kontrol edebilmek için metnin sonuna, ele aldığımız konularla ilgili olarak bir kronoloji cetveli eklemeyi yararlı gördük. Meşrûtiyet, XX. yüzyılın hemen başında iç ve dış politik çatışmaların ortasında yeşerecek erdemli bir zemin ararken devrinin vicdanı olmaya çalışan ve bunu da büyük ölçüde başaran bir aydının fikir atlasına dâir çalışmamızın mütevazı olmakla birlikte önemli bir başlangıç olacağı kanaatindeyiz. Hakkında iki makale dışında herhangi bir bilimsel çalışma bulunmayan Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in fikrî ve siyâsî tarihimiz içerisinde hak ettiği yeri almasına bu mütevazı çalışmamız katkıda bulunursa kendimizi bahtiyar addederiz.

Tez çalışmalarım sırasında öncelikle yukarıda isimlerini zikrettiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Zekeriyya Kuşun, Prof. Dr. İsmail Kara, Doç. Dr. Davut Hut ve özellikle de danışman hocam Doç. Dr. Yüksel Çelik'e teşekkür ediyorum. Çalışmalarımın neredeyse tamamında gerek mekân açısından gerekse de yararlandığım kaynakların hepsini cömertçe temin ederek istifâdeme sunması itibâryla İslam Berksan Kültür Merkezi'nin sahipleri Selçuk ve Faruk Berksan beylere, yine aynı kurumun müdürü olan ve Babanzâde'nin yazılarının mühim bir kısmının Latinize edilmesinde yardımını esirgemeyen aziz dostum Yaşar Kılıç'a ve onun nezdinde kurumun kıymetli çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Osmanlıcadan yaptığım çevirilerin tahrir ve tasnifinde yardımını esirgemeyen Oğuz Morkoç kardeşime, yeğenim Betül Dölek'e, yazdıklarımı dinleyip fikrî insicâmı hakkında görüşlerini esirgemeyen kıymetli arkadaşım Gökhan Yorgan-

cıgil'e, yazdığım metni belirli aralıklarla gözden geçirip akademik tenkitleriyle ufkumu açan kadim dostum Doç. Dr. Murat Yıldız ve yüksek lisans çalışmalarımı kolaylaştırmak için her türlü yardım ve desteğini esirgemeyen Mustafa Kemal Anadolu Öğretmen Lisesi müdür başyardımcımız Yücel Akdemir'e sonsuz teşekkür ederim. Bütün ders ve tez dönemim boyunca kendilerini ihmal ettiğim başta ailem olmak üzere bütün sevdiğlerime anlayışları için çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

Batı Dünyası; Rönesans, Reform ve Aydınlanma Çağları'ndan geçerek Sanayi İnkılâbı limanına demir attığında, Osmanlı İmparatorluğu; karşı karşıya kaldığı büyük meydan okuyuşa güçlü bir karşılık veremeyişinin şaşkınlığını yaşıyordu. İki dünya arasındaki makasın açılmasının sebeplerini öncelikle kendi "Altın Çağı"ndan yaşanan inhiraflarda aradı. Askerî ve iktisâdi iktibâslarla problemi çözebileceğini düşündü. Ancak askeri yenilgilerin artması üzerine problemin köklerinin çok daha derinlerde olduğunu fark etti. Savaş teknolojisinden iktisâdi birikime, sanattan siyâsete, eğitimden bilime büyük atılımlar gösteren rakip dünyayı daha yakından tanımak ümidiyle popüler literatürde Lale Devri olarak adlandırılan dönemden itibaren Batı başkentlerine muvakkat elçiler gönderdi.

Batı'nın görece özerk şehirlerinde Coğrafi Keşifler ve Sanayi İnkılâbı ile yükselen Burjuva Sınıfı, iktidarını tanrısal bir zırhla muhâfaza etmeye çalışan aristokrasinin karşısına dikilmiş ve sahip olduğu iktisâdi güce paralel olarak siyâsî haklar talep etmekteydi. Kendi entelektüelini de yetiştirmiş olan bu yeni aktör, halkı asırlar boyunca uzak tutulduğu bu sahaya çağırarak nihai ve kaçınılmaz savaşta sınıfsal desteğini artırma peşindeydi. Fransız İhtilâli ile elde ettiği zafer ne kadar parlak olursa olsun bu ittifâk bozulmaya mahkûm idi. Zira kapitalist burjuvazi kendi hasmını da yine kendi bağrından çıkarmıştı: Proleterya! İşte Batı toplumlarının bu yeni sosyolojik kompozisyonu, iktidar kuşunu gökten yere indirmiş; sınıfsal rekabetin barışçı bir dengede sürdürülebilmesi için icat edilen demokrasi, laiklik, hukuk devleti, güçler ayrılığı, insan hakları gibi kavramları meşrûtî monarşiden cumhuriyete evrilen siyâsî yapılar içerisinde görünür kılmıştı.

Her iki dünyayı inşa eden medeniyet değerlerinin çok farklı olması, Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatmak isteyen ricâl-i devletin hayal ettiği değişim ve dönüşümün en problemlili alanını teşkil ediyordu. Bir yanda hayatın hemen her sahasına nüfûz etmiş olan din/gelenek merkezli bir sosyo-politik organizasyon bulunurken, diğeri yanda "Tanrı'nın tahtına insanı oturtan" ve tecrübî bilgiyi hakikatin tek ölçüsü kabul eden bir model, üstelik müteahhkim ve cebbar olan bir model bulunmaktaydı.

Asırlarca imparatorluğun çokuluslu yapısını -din, hukuk ve eğitim gibi hayâtî konularda temin ettiği özerk alanlarla- bir arada tutan "millet nizamı", bu yeni durum karşısında çatırdarken etnik temelli isyanlar, devletin enerjisini tüketmeye başlamıştı. İmamesi kopan tespihi yeniden düzmek, herkesi bir arada tutacak yeni bir formül bulmak zorunluydu. Din ya da etnisite bu gökkuşağını tek başına temsil edemeyeceğine göre, birleştirici unsur olarak Batı'da da yıldızı parlayan "ortak vatan (patrie)" kavramı en kuşatıcı unsur olarak oldukça cazip görünüyordu. "Ortak vatan"ın "eşit çocukları (ittihâd-ı anâsır/müsâvât fikri)" olunabilirse isyan anlamlı ve gerekli bir eylem olma vasfını kaybedecekti.

Batı kapitalizminin Osmanlı piyasalarına yönelik talebini karşılama çabası, bir yandan Ahi örgütünün kapalı yapısını kırarken bir yandan da demokrasi talebinin baş aktörü olan yeni bir orta sınıfın temellerini atmıştı. İktisâdî gelişmeyle birlikte eğitim düzeyi artan bu sınıfın elitleri diyebileceğimiz Yeni Osmanlılar, bu sosyo-politik organizasyon ihtiyacını "Osmanlıcılık" fikri içerisinde, "hâkimiyet-i millîye" kavramı ile ifâde ettikleri meşrûti yönetim talebiyle dile getiriyorlardı. Buna göre yasama yetkisi, icrâ organından alınarak halk tarafından seçilecek bir Meclis'e devredilecekti. "Reaya"nın siyâsette söz sahibi olması, Tanzimat ve Islâhat reformlarının sahibi bürokratik elitlerin kabul edemeyeceği bir îtizâldi, ancak problem bundan da ibâret değildi. Ne Müslümanlar "millet-i hâkime" olmanın gürurundan, ne de gayrimüslimler sahip oldukları ayrıcalıklardan vazgeçerek "eşit vatandaşlar" olmaya razı olmamaktaydılar. Burada uzun süredir klasik sistemdeki rolleri kırılmakta olan ulemâ devreye girdi ve İslam siyâset anlayışındaki "şûrâ, meşveret, istişâre, biat, ehl-i hall u akd, ulû'l-emr" gibi kavramları geleneksel anlayıştan

saparak “parlamento, seçim, gayrimüslimlerin temsili vb.” gibi parlamenter sistemin temel kurumlarını meşrûlaştıran geniş bir tefsire tâbi tuttu. Muhassıl Meclisleri, Meşveret Meclisleri, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-yı Devlet gibi kurumları, temsilin tabana yayılması anlamında atılmış ilk adımlar saymak gerekir. II. Mahmud döneminde köy/mahalle yöneticisi olarak taşra yönetiminde yer alan muhtarların halk tarafından seçiliyor oluşu da bu cümledendir.

İlk defa “İttifâk-ı Hamiyet” örgütünün çatısı altında kurumsallaşan Yeni Osmanlılar, Âli ve Fuad Paşaların hegemonik gücü karşısında çeşitli Batı başkentlerine sığınmışlar ve sisteme yönelik muhâlefetlerini, Mısır veraset ve intikal usulünde yapılan değişiklik nedeniyle Hidivliği kardeşi İsmail Paşa’ya kaptıran Mustafa Fazıl Paşa’nın kanatları altında, başta “Hürriyet” olmak üzere çeşitli gazete ve dergiler çıkarmak sûretiyle sürdürmüşlerdi. Ancak Mustafa Fazıl Paşa’nın Avrupa seyahatine çıkan Sultan Abdülaziz’le anlaşması bu muhâlefetin güdük kalmasına yol açmış, Midhat Paşa ve bazı asker-sivil bürokratların desteği ile ilan edilen ilk Meşrûtiyet (23 Aralık 1876), mevzî bir başarı olmaktan öteye gidememişti. Ancak statüko ve değişim taraftarlarının çatışması kaçınılmazdı; bu çatışma boyunca devrimler ve karşı devrimlerin birbirini izleyerek nihayetinde değişimin galip gelmesi de adeta bir sosyal katedir.

İktidar dizginlerini eline alan Sultan II. Abdülhamid’in mutlak monarşiyi tahkim eden otoriter yönetimi, bu değişim rüzgârının tesirlerini bir müddet geciktirse de bunun için mücadele eden yeni bir jenerasyonun -Jön Türklerin- kendi açtığı Tıbbiye, Mülkiye gibi modern mekteplerde mayalanmasına mani olamamıştı.¹ İlkinde olduğu gibi ikincisinde de öğrenci hareketleri Meşrûtiyet’in tetikleyicisi olarak görünmektedir. 1889’da Askerî Tıbbiye’de “İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti”nin kurulmasıyla başlayan bu ikinci hamlenin temsilcileri, yine Batı’nın yolunu tutmuşlar; Damad Mahmud Paşa’nın hamiliğinde bu kez çok daha velûd yayınlarla 1902’de ilk Jön Türk Kong-

¹ Abdülhamid’in otoriter bir yönetimi benimsemesinde seleflerine karşı yapılan su-ikast ve darbe girişimleri kadar, kendisine karşı gerçekleştirilen Çırağan Vak’ası (1878), Scalieri-Aziz Bey Komitesi’nin faaliyetleri (1878), İttihâdçıların 1896 ve 1903’teki darbe girişimleri, Yıldız Suikasdi (1905) gibi darbe teşebbüslerini nazar-ı dikkate almak gereklidir.

resi'ni düzenleyecek kıvama geldiklerinde, Ahmed Rıza, Mizancı Murad ve Prens Sabahaddin gruplarından oluşan üç ana hizbe bölünmüş durumdaydılar. *Meşveret*, *Mizan* ve *Osmanlı* ile temsil edilen bu akımlar arasında Abdülhamid'in hal' edilerek Meşrûtiyet ve Kanun-ı Esâsî'nin yeniden te'sis edilmesi ortak paydasına rağmen bunun hangi usül ile gerçekleştirileceğine dâir ihtilâf söz konusuydu. Ahmed Rıza, bir pozitivist olarak evrim metoduna inanıyor, yabancı ülkelerden yardım alınmasına karşı çıkıyor, ülke içinde yoğunlaşan değişim taleplerinin nihayet ordu desteği ile amacına ulaşmasını savunuyordu. Onun merkezî devlet anlayışına mukabil Le Play ekolünün etkisindeki Prens Sabahaddin çizgisi, gerekirse yabancı desteği temin edilerek sağlanacak değişimin ardından adem-i merkezîyetçi ve liberal bir modeli kurtarıcı olarak görüyordu. Elitist bir kadro yetiştirilmesini öncelikli amaç olarak gören Mizancı Murad ise Ahmed Celaleddin Paşa'nın ikna çabalarının ürünü olarak padişahla anlaşmaya razı olmuştu.

1906-1907 yıllarında şahsi vergi ve hayvanât-ı ehliye rüsûmu gibi yeni vergilere tepki sadedinde başlayıp Meşrûtiyet ve Anayasa talebine doğru genişleyen halk hareketleri değişimin İhtilâf safhasının ilk aşaması olup, statüko ve değişim taraftarları arasında peşrev ve ense bağlama manasına geliyordu. 1907'de gerçekleşen II. Jön Türk Kongresi ise muhâliflerin daha cesur çıkışlarına sahne oldu. Nitekim Selanik'te "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adıyla kurulan Talat Paşa liderliğindeki asker-sivil yeni bir grubun Ahmed Rıza grubu ile kurduğu ittifâk, başarının umulandan daha çabuk ve kolay gelmesini sağladı. Resneli Niyazi ve Ohrili Eyüp Sabri'nin başlattığı askerî isyanla birlikte, III. Ordu mensubu genç subayların gözü kara hamleleri Abdülhamid'in tedbirlerini boşa çıkardı, bu arada birçok siyâsî cinayetler de işlendi. Firzovik Olayı'nın da etkisiyle saray ve bürokrasinin direnci kırılarak Meşrûtiyet'in ikinci kez ilanı gerçekleşti (23 Temmuz 1908).

İç politikadaki bu gelişmeleri dış politikadan tamamen bağımsız olarak görmemek gerekir. I. Meşrûtiyet sürecinde Balkan Bunalmı'na çözüm arayan "Tersane Konferansı (23 Aralık 1876)" göz ardı edilemeyeceği gibi II. Meşrûtiyet sürecinde de "Makedonya Islâha-

tı” çerçevesindeki müdâhaleler ve “Reval Mülâkatı (9-10 Haziran 1908)” bir şekilde etkili olmuştur.

İttihâd ve Terakki’nin Devrim sonrasında iktidar dizginlerini bizzat eline almayışında kamuoyunun gençlerden kurulu bir iktidar fikrine alışık olmayışı kadar İttihâdçılarının gizlilikten kaynaklanan güçlülük imajını ustaca kullanmak istemeleri de etkili olmuştur. Cemiyet, hükûmet ve padişahın oluşan güç denkleminde padişahın çıkarılması, ancak 31 Mart İsyanı’nın (13 Nisan 1909) bastırılmasını müteâkip gerçekleşecektir. Said Paşa ve Kamil Paşa gibi Tanzimat bakıyyesi ricâlin hoşuna gitmese de gerek Sadrazam’ın gerekse de Kabine üyelerinin belirlenmesinde İttihâdçılarının etkin rol alması “denetleme iktidarı” kavramını doğrular niteliktedir.

Kamil Paşa Kabinesi döneminde asker ve sivil memur kadrolarına yönelik tasfiye hareketi, doğmaya hazırlanan muhâlefetin en mühim kaynağına gerekçe teşkil etmiştir. Dış politikada ise Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit’in ardı ardına kaybedilmesi Meşrûtiyet’in mucizevî dirilticiliğine inananlar için tam bir hayal kırıklığı idi. Kör Ali ve Taşkışla Vak’aları yaklaşan karşı devrimin ayak sesleri olmuştur.

Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin grubu arasındaki birleşme çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması, ilk ciddi muhâlefet grubu olan Ahrâr Fırkası’nın doğuşuna zemin hazırlamıştır. 17 Aralık 1908’de Meclis-i Mebûsân açıldığında İttihâdçılar, ülkedeki en örgütlü grup olmanın meyvelerini toplamış ve Meclis’e büyük bir çoğunlukla girmeyi başarmışlardı. Ancak yeterince ideal aday bulamamaları, yerel güç odakları ve gayrimüslimlerle de uzlaşma zorunluluğu; bu başarının görünüşteki kadar parlak olmadığını, Cemiyet’in Meclis grubundan yaşanan kopmalarla ortaya koymuştur. Kamil Paşa’nın İttihâdçılarının nüfûzunu kırmak üzere yaptığı kabine değişiklikleri kendisi ile İttihâd ve Terakki arasındaki savaşın ilanı anlamına geliyordu. Güvensizlikoyu ile düşürülen Kamil Paşa’nın yerine kurulan Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi’nde İttihâdçı ton daha fazlaydı. Bununla birlikte iç politikanın yeni aktörü olarak sahneye giren İttihâd-ı Muhammedî Fırkası, Ahrâr Fırkası ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti arasında siyâsî cinayetlere kadar varan gerilim ülkeyi 31 Mart’ın eşiğine getirdi.

Avcı taburları ve medrese öğrencilerinin yaşadığı huzursuzluğun patlaması olarak adlandırılabilir. 31 Mart karşı devriminde, hemen her politik aktörün bir menfaat arayışını görmek mümkündür. Cemiyet'in İstanbul'daki gücünün kırılmasını gösteren bu girişimin, Cemiyet'in sıklet merkezi olan Makedonya'da hazırlanan Hareket Ordusu tarafından bastırılması; Cemiyet'e itibârını, Hüseyin Hilmi Paşa'ya da koltuğunu iade etmiştir. Abdülhamid hal' edilirken Mahmud Şevket Paşa başta olmak üzere yüksek rütbeli subaylar da politika arenasında boy göstermiş oldular. Sıkıyönetim ve Örfî İdare bu yeni gücün iktidar arzusundan vazgeçemeyişinin göstergesi olarak uzun yıllar varlığını koruyacaktır. Yaşanan süreci bir devrim haline getiren en mühim gelişme olan 1909 Kanun-ı Esâsî ta'dilâtı bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Ancak İttihâdçılarının desteğini kaybeden Hüseyin Hilmi Paşa istifa ederek yerini, Kabine'sinde İttihâdçılara daha çok yer veren İbrahim Hakkı Paşa'ya bırakmıştır. Gerek muhâlefet gerekse de ordunun üst kademesi karşısında sürekli güç kaybeden Cemiyet'i tasfiye edilmekten Trablusgarp Savaşı kurtardı. Hakkı Paşa Kabinesi bu savaşın ilk kurbanı oldu. Said Paşa Kabinesi yeni ve daha organize bir muhâlefet hareketinin doğmasına şahit oldu: Hürriyet ve İtilâf Fırkası. Yeni muhâlefetin İstanbul ara seçiminde İttihâd ve Terakki karşısında gösterdiği başarı, İttihâdçılarının bir erken seçimle inisiyatifini ele geçirme çabasına sebep oldu. Meclis-i Mebûsân'ı feshetmek için gerekçe hazırdı: Kabine ve Meclis arasındaki güçler dengesini ihlâl eden 35. maddenin 1909 ta'dilâtından önceki haline iadesi. 18 Nisan 1912'de açılan yeni Meclis bu kez İttihâd ve Terakki'nin devletin tüm imkânlarını ve belli ölçüde yasadışı yolları kullanarak elde ettiği gerçek bir zafere sahne olmuş, muhâlifler ancak 6 mebûs çıkarabilmişlerdi. Nitekim yürütmeyi güçlendirecek anayasa değişikliği de (7. ve 35. maddeler) bunu müteâkip gerçekleştirilmişti.

İttihâdçılarının meşrû muhâlefet kanallarını tıkaması ve merkezî devleti tahkim etme çabası Arnavutluk'ta bir kısım subayların dağa çıkmasına, milliyetçi isyanların baş göstermesine ve Halaskâran Zâbitân grubunun doğmasına zemin hazırladı. Said Paşa Kabinesi'nin sonunu getiren bu gelişmeler İttihâdçılarının seçim başarısını da anlamsız hale getirdi, muhâliflerin desteklediği ve yer bulduğu yeni

Kabine Ahmed Muhtar Paşa'ya kurduruldu. Bu hükûmet ise umulan tarafsızlığı sağlamaktan uzak görünüyor ve İttihâdçıların çoğunlukta olduğu Meclis'i yeniden feshetmenin yolunu arıyordu. İlkinden 8 ay sonra bu kez hukuk açısından savunulması çok daha zor bir tevîl ile Meclis-i Mebûsân yeniden feshedildi (Ağustos 1912). Fesih öncesinde Halaskâran'ın Meclis'e yönelik tehditleri de süreci hızlandırmıştır. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndaki başarısızlık Büyük Kabine'nin sonunu hazırladı ve İngilizler nezdinde kredisi olduğu düşünülen Kamil Paşa “onurlu bir barışı” temin etmesi ümidiyle sadârete getirildi. Edirne'nin pazarlık unsuru haline gelmesi hem onurlu barış ümidine hem de Kamil Paşa Kabinesi'ne darbe vurdu, Babîâli Baskını ile kanlı bir sûrette Hükûmet'i deviren İttihâdçılar bu kez iktidarı doğrudan devraldılar (23 Ocak 1913).

Mahmud Şevket Paşa iktidarında Edirne'nin ve Balkanların kaybının gerçekleşmesi, centilmence rekabetten İttihâdçılar kadar uzak olan muhâliflere cesaret verdi ve sadrazam siyâsî bir cinayetin kurbanı olarak tarihteki yerini aldı. Bu cinayet umulanın aksine İttihâdçılar daha da güçlendirdi. Said Halim Paşa Kabinesi döneminde hem muhâlefetten hem de zaman zaman kendilerine zorluk çıkaran sâbık sadrazamdan kurtulmalarına vesile oldu. Bu arada 1914 Mayıs'ında Meclis-i Mebûsân muhâlefetten arındırılmış bir sûrette yeniden açıldı. Ancak 1914 Temmuz'unda başlayan I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin mukadder sona doğru adımlarını hızlandırdı. 1917'de sadâreti devralan Talat Paşa, yenilginin zilleti altında ezilerek yurtdışına kaçtığında, sonun başlangıcı olan Mondros Ateşkesi'ni imzalamak Ahmed İzzet Paşa Kabinesi'nin uhdesinde kaldı. Damad Ferid, Ali Rıza, Salih ve Tefvîk Paşalar tarafından kurulan mütareke dönemi kabineleri ve 1918 Meclis-i Mebûsân'ı, son bir şerefli hamle olan Misak-ı Milli ile “ülkenin bütünlüğü ve milletin bağımsızlığını” yaşatma sorumluluğunu TBMM Hükûmeti'ne devrederek Osmanlı Devleti'nin görkemli hikâyesine son noktayı koydular.

Monarşi temelli Türk yönetim anlayışında mühim bir değişim olan Meşrûtiyet, bir Anayasa'nın (Kanun-ı Esâsî) yanı sıra çift meclisli sistemi de ilk kez ülke gündemine getirmiştir. Meclis-i Ayan'ın kayd-ı hayat şartıyla padişah tarafından atanmasına mukabil Meclis-i Mebûsân'ın dört yıllığına halk tarafından seçilmesi kararlaştırıl-

mıştır. Halka mebûsları seçecek olanları seçme gibi son derece sınırlı bir temsil hakkı tanınmış olmakla birlikte bu gelişmenin tarihi süreç içerisindeki önemi inkâr edilemez. Nitekim Meclis-i Mebûsân'ın (dolayısıyla halkın) sistemdeki ağırlığı II. Meşrûtiyet'le birlikte dâima artacaktır. Aristokratik bir temele dayanmayan Ayân Meclisi'nin varlığı ise dâima tartışma konusu olmuş, gerekliliğini savunanlar bile kanunların hazırlanmasında ihtiyaç duyulan temkin ve teenniye temin etmesinin dışında bir sebep sunamamışlardır. Etnik ve dini gruplarla, ayân-eşraf-ulemâ gibi nüfûzlu kişilerle ittifâk yapma zorunluluğu; ilk Meclis-i Mebûsân'ın, imparatorluğun sosyolojik yapısının adeta bir fotoğrafı gibi şekillenmesini sağlamıştır. Yasama ve yürütme arasındaki güçler dengesini düzenleyen 7. ve 35. maddelerin ta'dilâtı Meclis'in kalan ömründe öncelikli meselelerinden biri haline gelmiş ve İttihâdçılarla Hürriyet ve İtilâfçıların iktidar veya muhâlefette oluşlarına göre pozisyon aldıkları bir değişkenliği yansıtmış ve nihayet 1914 ta'dilâtı ile bir denge sağlanabilmiştir. Gerek ülke topraklarından yaşanan kopmalar gerekse de gayrimüslimlerin muhâlif fırka ile kurdukları ittifâklar, 1912 Mebûsân Meclisi'ndeki etnik-dini yelpazenin renk çeşitliliğini azaltmış, yıkılışa kadar seçilen 1914, 1918, 1920 Meclislerinde, Türk-İslam unsurunun dışındaki renkler mütemâdiyen soluklaşmıştır. Meclis'in iktidarı denetleme usûllerinden en çok kullanılan ikisi "Soru ve İstizâh/gensoru" olup bunların içeriği ve nasıl kullanılacağı -teâmüllerini arayan siyâsî sistemde- tartışma konusu olmuştur.

Bir "ferman" niteliğindeki 1876 Kanun-ı Esâsî'sine "misak" niteliğini kazandıran gelişme, 1909 yılında gerçekleştirilen köklü değişiklikler olmuştur. Padişaha cülûsu sırasında yemin yükümlülüğü getirmesi, kabine üyelerinin belirlenmesi yetkisinin sadrazama bırakılması, sadrazam ve şeyhülislâmı padişahın seçmesine karşılık kabinenin Meclis'ten güvenoyu alması zorunluluğunun getirilmesi, kabinenin Meclis-i Mebûsân'a karşı sorumlu tutulması, bütçenin Meclis-i Mebûsân'da belirlenmesi, Padişahın Meclis'i feshetme yetkisinin birçok şartla birlikte Ayân Meclisi'nin muvâfakatine bağlanması, Meclis-i Mebûsân'a doğrudan kanun teklif etme yetkisi tanınması, Padişahın kanunları veto yetkisinin sınırlandırılması, Meclis'in kendi başkanını seçmesi bu değişiklikler cümlesindedir.

Türk siyâsî tarihinin mühim safhalarından biri olan bu sürecin önemli aktörlerinden birisi de tarihçilerimizden şimdîye kadar yeterli ilgiyi görememiş olan Babanzâde İsmail Hakkı Bey’dir. Mütevazı, fakat gayretli akademik çalışmaların, onun ve daha nicelerinin hakkını teslim etmek sûretiyle insanlığın ortak hafızası olan tarihin bir parça daha aydınlanmasına sağlayacağı katkı izahtan vârestedir.

Bu bağlamda biyografik çalışmalar veya bunlara mesned teşkil edebilecek fikir dünyasının tespitine yönelik sondaj çalışmaları, -elbette tenkit ve mukayese süzgecinden geçirilmek şartıyla- tarihin birinci derecede tanıklıkları olması hasebiyle önem taşırlar. Otobi-yografilerin neredeyse hiç olmadığı, biyografik çalışmaların da hayranlık ve düşmanlık sarkacında savrulduğu bir zeminde akademik değer taşıyan eserler ortaya koyabilmenin zorluğu ortadadır. Ancak tarih biliminin hakikatin peşindeki yolculuğunun, sabırlı ve kararlı küçük adımlarla sürdüğü de unutulmamalıdır.

İsmail Hakkı Bey, İran ve Osmanlı Devletleri arasındaki dengede, kendisine hayat alanı arayan Süleymaniye şehrinin kurucusu Kürt Baban hanedanının bir ferdi olarak dünyaya geldiğinde, hanedanın şevket çağları oldukça gerilerde kalmıştı. Osmanlı Devleti’nin merkezî otoriteyi güçlendirme çabaları karşısında Baban ailesinin özerk gücünün son temsilcisi Abdurrahman Paşa olmuştur. Ancak insan emeğinin daha kalıcı izler bıraktığı sosyo-kültürel alanda, Mustafa Zihni Paşa’nın oğullarından Ahmed Naim ve İsmail Hakkı, aşiretin ününü de aşan isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Naim İslamcılık ideolojisinde güçlü kalemiyle zirveleri tutarken İsmail Hakkı da Galatasarayı Sultanisi’nden sonra yarım kalan Mülkiye Mektebi’nin ardından Hukuk Mektebi’ni bitirmiş ve bu alanda kazandığı birikimi, gerek akademisyen olarak gerekse de üyesi olduğu İttihâd ve Terakki’nin anayasa ta’dilâtına dâir politikasının oluşumunda değerlendirmiştir. Genç yaşında elde ettiği göz kamaştırıcı entelektüel birikim, dış politikadan iç politikaya geniş bir alanda partisine ve ülkeye hizmet etmesini mümkün kılmıştır. Milletvekilliğinden bakanlığa uzanan siyâsetçiliğinin yanı sıra güçlü kalemiyle kudretli bir yazar ve usta bir polemikçi olmuştur.

İstanbul’da büyümüş olmasına rağmen üstelik Türkçülükle it-hâm edilen bir siyâsî partiden Bağdat (1908) ve Divâniye (1912)

mebûsu olarak seçilmesi, ailesinin bölgedeki itibârının yüksekliğine işaretler. Siyâsî gözlemlerde bulunmak üzere Fransa ve İngiltere meclislerini ziyarete giden mebûs grubunda yer alması, entelektüel birikimine duyulan güvenin tezâhürüdür. Muhâlif fırka mensuplarına karşı gazete sütunlarından yükselttiği tenkitlerin gücü -Hüseyin Cahid'le beraber- onu adeta İttihâd ve Terakki'nin sesi haline getirmiştir. Parti politikalarının belirlenmesinde fikirlerinin önemsenmesine rağmen Cemiyet'in yönetici kadrosuna giremeyişi, ordunun politikadan uzak kalması gerektiğini savunmasına ve İngiltere ile ittifâk taraftarı olmasına bağlanabilir. Buna rağmen ilgili kısımda değinileceği üzere Lynch Meselesi'nde İngiliz çıkarlarına muhâlif tutum alması onun ülke çıkarlarını öncelediğini gösterir.

Sosyolojik süreçlerde evrim anlayışına inanmış biri olarak Babanzâde İsmail Hakkı Bey'i tanımlayacak iki kelime "tedrîc" ve "itidâl"dir. Osmanlıcılığa samimiyetle inanmış bir isimdir, ancak "dîn" in de geleneksel toplumlardaki meşrûlaştırıcı gücünün farkındadır. Demokrasinin İslam'ın inşa ettiği bir "tabii durum" olmasına rağmen tarihi süreçte müstebîd idareler tarafından iğninin boşaltıldığını savunur.

31 Mart İsyanı'nın doğrudan muhâtabı bir partinin mensubu olarak inşa etmeye çalıştıkları geleceğin yıkıldığına şahit olmasından dolayı tedbir olarak ülke sathına yayılan bir sıkıyönetimi tavsiye etmesi ma'zûr görülebilirse de aynı yazıda "hürriyet" i yaşatacak unsurun, halkın demokratik olgunluğu olduğunu ifâde etmesi takdire şayandır. Devr-i istibdâd ricâlinin hukukunun korunmasına gösterdiği özen demokrasi inancının samimiyetine delâlet eder. Millete dâir övgülerini millet dalkavukluğuna vurdurmaz. "Hâkimiyet-i milliye", hak ve sorumlulukla dengelenmezse anlamını kaybedecektir. İçtimâî hastalıkların varlığına; siyâsî ve medenî terbiyenin gelişmesi için sabırla çalışmaktan başka çare olmadığına inanır. Mehmed Reşad'ın nezdinde, iktidarını milletin sevgisinden alan ve birleştirici rolü öne çıkarılan bir padişah figürünü resmetmesi, demokrasi usûllerinden parlamenter sistemi tercih ettiğini düşündürmektedir. Demokrasinin temel ilkelerinden olan "çoğunluk" prensibinin siyâsî partileri zorunlu kıldığını ifâdeden sonra daha ileri bir adım atarak "çoğunluk" ilkesine temas eder. Azınlıktaki görüşlerin ya-

şamasını tutarlı fikirlere sahip olmakla mümkün görür ve aralarında centilmence bir yarışın olması gerektiğini savunur. Uygulanan seçim sisteminde en başarılı sonucu elde edebilmek için hem seçmenlere hem de parti ileri gelenlerine ve adaylara yaptığı tavsiyeler “lider sultasına” çözüm arayan demokratik bir tavidir.

İsmail Hakkı’ya göre en büyük zorluk ise her geçen gün bağları azalan çokuluslu bir yapıyı tek bir unsurun sürdürmeye çalışmasıdır. Bu bağlamda Türkleştirme ithâmını şiddetle reddeder. Türkçenin resmî dil olmasına mukabil ilköğretim seviyesinde yerel dillerin eğitim dili olması oldukça liberal bir politika olarak görülmelidir. Merkeziyetçi ve adem-i merkeziyetçi görüşler arasında bir denge noktası arayışı onu tarif eden “itidâl” kavramıyla örtüşmektedir. Siyâsî partilerin yaşamasının toplumsal bir tabana dayanmakla mümkün olacağını belirtir. Seçim başarısı elde eden siyâsî fırkanın kabine teşkilinde hükümdarla görüş alışverişinde bulunmasını sistemin işleyebilmesi açısından normal karşılar. Bunun ideal bir parlamenter sistemin gereği olduğunu vurgular. Siyâsî krizlerde gündeme gelen teknokrat hükûmet kurulması fikrini de eleştirir. Hükûmetlerin güçlü olması gerektiği görüşünde ısrar eder.

İsmail Hakkı Bey, halk tarafından mebûsların hukuksuz taleplere aracı yapılmasını, onları, murâkabe görevlerini yapamaz hale getirmesi hasebiyle tenkit eder. Milleti temsil etmeyen ve kanunların hazırlanması sürecinde teenniden başka bir rolü de olmayan Ayân Meclisi’ne, Meclis-i Mebûsân’ın feshinde tanınan onay hakkının yanı sıra bir de kabineyi düşürebilecek istizâh hakkının tanınmasına şiddetle karşı çıkar. İsmail Hakkı Bey, istizâh ve cevabın te’hiri hakkını güçler dengesi bağlamında açıklarken oldukça ikna edicidir. İstizâhın mutlaka güvenoylaması ile neticelenmesi hasebiyle daha az önem taşıyan konularda böyle bir sonucun doğmaması için, “sual” yönteminin uygulanmasını tavsiye eder. Ancak zaman içerisinde her iki yöntemin uygulanmasında ortaya çıkan aksaklıkların tespit ve düzeltilmesine dâir sağlam eleştirilerde bulunur. Yasama ve yürütme arasındaki adem-i itimâd-fesih dengesini düzenleyen 35. maddenin ta’dili meselesi yüzünden iktidar ve muhâlefet arasında kopan fırtınada Babanzâde’nin savunduğu görüş (kabinenin bir hamlede düşürülebilir olmasına mukabil Meclis’in ancak iki

hamlede feshedilebilmesinin Meclis lehine dengeyi bozup hükûmeti güçsüz düşürdüğü görüşü) temelde doğru olmakla birlikte İttihâdçıların Meclis çoğunluğunu kaybetmeye başladığı bir dönemde olması hasebiyle siyâsî bir hamle olarak görülmüştür.

İsmail Hakkı Bey, yargı konusundaki reform taleplerine bakışını da sosyolojik gözlemlerinden elde ettiği sonuçlar üzerine bina eder. Âdi ve idarî suçlara bakan mahkeme ayrımının ortadan kalkabilmesi için ülke şartlarının hazır olmadığını belirtir. Sulh Mahkemeleri'nin kurulmasının bu alanda en önemli ihtiyaç olduğunu vurgular. İlim, ehliyet, gayret ve istikamet eksikliklerinin nasıl giderileceğine dâir görüşleri konuya hâkim bir uzmanın özgüvenine sahiptir. Bu kısa girişten sonra, Meşrûtiyet'in inşasındaki rolü bugün için gölgede kalmış önemli devlet adamlarından biri olan Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in hayatına ve Meşrûtiyet hakkındaki görüşlerine artık geçebiliriz.